

IVAN DOROVSKÝ

K NĚKTERÝM KLÍČOVÝM OTÁZKÁM URČENÍ NÁRODNÍ PŘÍSLUŠNOSTI TVŮRCŮ V OBDOBÍ TZV. NÁRODNÍHO OBROZENÍ

Období přechodu od feudalismu ke kapitalismu, vytvoření novodobých buržoazních národů, národního uvědomění a národních kultur, které zahrnuje zhruba časový úsek od druhé poloviny 18. a téměř celé 19. století (odchylky samozřejmě jsou), bývá dosti často označováno v české, slovenské, jugoslávské i bulharské historiografii jako období národního obrození. Historikové některých dalších zemí střední a jihovýchodní Evropy (řečtí, albánští, maďarští, rumunští nebo polští) užívají však tohoto označení pro dané období jen s jistými výhradami.¹ Předně proto, že je tu terminologická nejasnost pojmů renesance a osvícenství (které, jak známo, trvalo v západoevropských zemích tři sta až čtyři sta let), a pak jistě také proto, že procesy probíhající v daném časovém období se netýkají pouze jedné země, jednoho etnosu nebo etnického společenství, jednoho regionu, nýbrž probíhají jako celoevropský nebo celosvětový jev. Kdybychom je tedy nezkoumali ze širokého historického hlediska, nemohli bychom některé jevy vyložit vůbec; jiné by se nepodařilo osvětlit dostatečně všestranně.

Při studiu duchovních hodnot etnických společenství v časovém období námi vymezovaném měli bychom z metodologického hlediska postupovat tak, že bychom zjišťovali, zkoumali a hodnotili jisté zákonitosti jejich vzniku a vývoje v konkrétních historických podmínkách nejprve v rámci kultury (do tohoto pojmu zahrnuji literaturu, všechny druhy umění atd.) a ideologie jednoho etnosu, pak v rámci subregionu nebo regionu, dále v rámci zóny a nakonec v rámci celé makrostruktury.

Ve svém výkladu se zaměřím především na některé obecné nebo společné rysy vývoje kultury a ideologie zemí střední a jihovýchodní Evropy. Z hlediska synchronního nemáme absolutní jednotu vývoje, to ovšem nemusí znamenat (a také neznamená), že neexistují obecné zákonitosti vývoje. Stejně jako ostatní evropské kultury, které byly součástí obecného celku (přirozeně

¹ В. А. Дяков, Эпоха „национального возрождения“ в Центральной и Юго-Восточной Европе (социальное содержание, периодизация, пути исследования), in: *Формирование национальных культур*, Москва 1977, 19—36.

s místními variantami), tak také kultury zemí střední a jihovýchodní Evropy tvoří segmenty evropského civilizačního společenství.²

Země střední a jihovýchodní Evropy v uvedeném období představují značně pestrý obraz jak z hlediska národnostního (národního), tak také z hlediska sociálního a úrovně vývoje i přes to, že mají ve svém vývoji určité výrazné společné znaky. Týká se to především slovanských a pak balkánských etnických (národnostních) společenství, která jsou si jazykově příbuzná, národnostně blízká nebo u nichž probíhají podobné či shodné historické procesy. Ovšem v sledovaném geografickém prostoru, který tvoří několik kulturních zón a regionů, žily a žijí vedle Slovanů také neslovanská etnická společenství (Řekové, Turci, Albánci, Rumuni, Rakušané, Maďaři aj.). Podle polského historika Józefa Chlebowczyka pak musíme rozlišovat národnostní (národní) společenství, která měla *vlastní státnost*, a společenství bez dřívější státnosti.³ Chceme-li správně vysvětlit nestejnou intenzitu a asynchronnost procesů (obecně kulturních, ideologických, jazykových aj.) v zemích uvedeného prostoru, nutně musíme brát v úvahu i skutečnost, že z hlediska státoprávního (politického) patřila námi probíraná společenství do tří různých státně politických útvarů: část národnostních (národních) společenství se nacházela v rakouské říši (Češi, Slováci, Charváti, Srbové, Maďaři), další Slované (Bulhaři, Makedonci, část Srbů) pod vládou osmanského impéria a od konce 18. století bylo území polské národnosti rozděleno mezi Rakousko, Prusko a Rusko. Do rozdělení Polska pak např. Ukrajinci a Bělorusové patřili k polskému státu. Existence mnohonárodnostních (mnohonárodních) států ve střední a jihovýchodní Evropě nijak neznamena, že lze mluvit o homogenosti obecně kulturního a ideového vývoje. Naopak, přestože se národnostní společenství politicky a ekonomicky rozvíjela v rámci jednoho státu, vystoupily v období přechodu od feudalismu ke kapitalismu do popředí dvě základní složky: složka etnická (národnostní) a sociálně třídní. Obě jsou dialekticky vzájemně spjaté.⁴

Charakterizovat jednotlivá typologicky shodná období vývoje v dějinách zemí střední a jihovýchodní Evropy ve vymezeném období vyžaduje, abychom tato období zkoumali a hodnotili z hlediska historickogenetického a historickotypologického srovnávání i z hlediska širších mezinárodních vzájemných vztahů.⁵

V období zrodu a rozvoje kapitalistických vztahů, zahrnujícím asi sto let, vznikají národní ideologie a novodobé buržoazní národy. V tomto procesu hraje jednu z primárních úloh *národní uvědomění*. Bez národního uvědomění nelze mluvit o národě. V souvislosti s diskusí o tom, jaké příznaky tvoří

² A. В. Липатов, *Славянские литературы и общеевропейский литературный процесс эпохи средневековья (Общие закономерности, связи, специфика)*, Советское славноведение 2, 1978.

³ J. Chlebowczyk, *Procesy narodotwórcze w wschodniej Europie środkowej w dobie kapitalizmu*, Warszawa—Kraakow 1975, 17.

⁴ A. С. Мыльников, *Роль культуры в становлении национального самосознания народов Центральной и Юго-Восточной Европы*, in: *Формирование национальных культур*, Москва 1977, 37—50.

⁵ В. М. Жирмунский, *Народный героический эпос. Сравнительно-исторические очерки*, Москва—Ленинград 1962, 76—77. Srov. též A. С. Мыльников, op. cit., 37 až 38.

národ, se v poslední době objevila dokonce myšlenka, že uvědomění etnické příslušnosti tvoří jeden z příznaků národa.⁶ Uvedl jsem, že při vytváření národního uvědomění měla značný význam existence (nebo naopak) vlastní státnosti. V etapě přechodu od feudalismu ke kapitalismu se stává kritérium příslušnosti k určitému etnickému celku výchozím vymezením mezi jednotlivými národnostmi, přerůstá vědomí národnosti lokální, teritoriální nebo náboženské aj. příslušnosti v uvědomění nacionální, etnické. Přitom vzájemná souvislost národního hnutí a národního uvědomění je zřejmá. V počátečním období se národně osvětové hnutí a národní ideologie vzájemně doplňují, rýsují se národní zvláštnosti, vznikají postupně značné duchovní i umělecké hodnoty v literatuře a umění, které se hlavně v počáteční fázi opírají o výsledky rozvinutých kultur feudální společnosti.⁷

Příznačné pro obecně osvětové procesy v zemích střední a jihovýchodní Evropy je, že si převádějí obecné filozofické postuláty do národních kategorií. Osvícenství bylo impulsem k národnímu vydělení, osamostatnění, k nacionálnímu (etnickému) partikularismu. A to je svědectvím toho, že se začíná proces vytváření národní kultury v tom nejširším slova smyslu. Jsou to procesy, které se vzájemně dialekticky podmiňují, doplňují a dále rozvíjejí ve vyšší integrační celek. Bylo to možné proto, že už v osvicenském systému racionalismu a univerzalizmu jsou v jeho vnitřním obsahu prvky národní specifičnosti.⁸

Srovnáváme-li západoevropské osvícenství s osvětovými procesy v zemích střední a jihovýchodní Evropy, zjišťujeme, že myšlenka národa, etnické příslušnosti hrála ve filozofii západoevropského osvícenství mnohem menší úlohu. V Encyklopedii D. Diderota a D'Alamberta je národ charakterizován jako „velmi značné množství lidí, kteří obývají určitou obširnou zemi, uzavřenou určitými hranicemi, a kteří jsou poslušni jednomu a témuž monarchovi“.⁹

Rozdíl vztahu k etnosu v západoevropských zemích a v zemích střední a jihovýchodní Evropy vyplývá mimo jiné z toho, že (jak jsme již uvedli) národnostní společenství středověchodoevropských zemí žila v mnohonárodnostních státech. Jestliže se tedy národní hnutí se všemi svými součástmi (ideologií, literaturou, uměním atd.) vyvíjelo v podmínkách cizího politického, ekonomického a národnostního útlaku a začínajícího zápasu za národní nezávislost, pak vystupovala do popředí silně vyjádřená národní složka. Představitelé národně osvětových proudů těch národnostních celků, které neměly nebo ztratily svou státnost (nebo dokonce u nich vymizela i pouhá vzpomínka na někdejší vlastní státnost, jak tomu bylo např. u Slováků), velmi dobře chápali historicky a geneticky vzniklé národní rozdíly, uvědomovali si stále zřetelněji národnostní nerovnoprávnost v rámci většího státního útvaru a význam národních momentů, národních zvláštností.

Pro země střední a jihovýchodní Evropy je příznačné, že je u nich proces národního uvědomování těsně spjat s literaturou a kulturou vůbec a ta je

⁶ С. Т. Калтахчян, Ленинизм о сущности нации и пути образования национальной общности людей, Москва 1969, 262—263.

⁷ В. И. Злыднев, Некоторые аспекты изучения проблем формирования национальных культур, in: Формирование национальных культур, Москва 1977, 12—19.

⁸ И. А. Богданов, Просвещение как начальный этап формирования национальных культур, in: Формирование национальных культур, Москва 1977, 58—68.

⁹ Тамtéž, 63.

zase nerozlučně spojena s národně osvobozeněckým hnutím. Jde o několik stránek stejného procesu. Jeho dialektická jednota je zřejmá z toho, že národně osvobozeněcké hnutí působilo na rozvoj národního uvědomění a na rozvoj literatury, umění, ideologie a ty zase zpět nebo zároveň na rozsah a rozmach národně osvobozeněckého hnutí. Prvotní úloha kultury při vydělení a upevnění určitého etnického společenství, při fixaci příslušnosti k určitému etnosu je více než evidentní a nevyvolává spory. V období od 2. poloviny 18. a téměř celé 19. století bylo u jednotlivých vytvářejících se národních (etnických) společenství feudální chápání národa vyplňováno etnosociálním obsahem. Přitom v zemích střední a jihovýchodní Evropy vystoupily do popředí dvě hlavní tendence:

První vycházela z principu etnické jednoty národních celků. Tak tomu bylo např. u Srbů (Z. Orfelin, D. Obradović zdůrazňovali jednotu „jazyka a pokrevní příbuznosti“ u Srbů), u Bulharů (Paisij Chilendarski, Sofronij Vračanski), u Čechů, Lužických Srbů a Slováků. Představitelé uvedených (i dalších) národních společenství chápali pod pojmem národ (etnos) takovou jednotu, která je spjata původem a jazykem.¹⁰

Uvedené chápání těsného sepětí *původu a jazyka* nevzniklo v sledovaném období, aspoň ne u slovanských národů. Existovalo např. již ve středověkých balkánských slovanských literaturách 9. až 15. století. Sémantická charakteristika slov jazyk, rod, národ má tu zvláštnost, že přes různé významové funkce, které měla, užívalo se jich rovněž k označení jednoho a téhož pojmu, pojmu národ, národnostní společenství ve smyslu řeckého slova etnos. Nejčastěji se ve smyslu národ užívalo také slova jazyk. O tom máme dostatek dokladů v obou Životech Konstantina a Metoděje, v Pochvale Konstantinu Filozofovi od Klimenta Ochridského a v dalších středověkých literárních památkách. Slovo jazyk ve smyslu národ najdeme nejen v originálních středověkých slovanských literárních památkách, nýbrž i v překladech z řečtiny. Slova jazyk se tedy užívalo ve dvou významech — jako národ i jako jazyk. Vedle slova jazyk v uvedených významech, např. ve středověké bulharské literatuře 9.—14. století, setkáváme se také se slovem rod (genus), kterého se užívalo ve významu národ, národnostní společenství.¹¹

Etnosociální tendence, o níž zde hovoříme, byla příznačná především pro ty vznikající národy, které neměly vlastní, domácí šlechtu nebo které vedly boj za národní a politické sjednocení svého etnického území.

Druhá tendence, spojená s existencí národně (nacionálně) myslící šlechty, usilovala o státoprávní, *politické* určení, vymezení etnosu. Projevila se např. výrazně v činnosti představitelů maďarského národního hnutí. Na rozhraní 18. a 19. století se pojem národa, který do té doby byl nejčastěji ztotožňován s domácí šlechtou, začal chápat nikoli v etnickém, nýbrž v územně politickém pojetí. Byla to myšlenka jediného politického národa, která uznávala jako národ pouze Maďary a ostatní národnostní společenství, která žila v Uhrách, považovala rovněž za Maďary mluvící např. srbsky, slovensky apod. Tato vnitřně protikladná koncepce novodobého maďarského národa byla přirozeně v příkrém rozporu s národnostním úsilím slovanských národností a Rumunů

¹⁰ А. С. Мыльников, *op. cit.*, 44.

¹¹ Д. Ангелов, *Понятието „народ“ в средновековната българска книжнина*, in: *Плиска—Мадара—Преслав*, 2, София 1978, 4.

žijících v Uhrách. Maďarská koncepce měla dosti podobnou variantu v Polsku.¹² Charvátské literární a sociálně politické hnutí ilyrismu, vycházející původně z kollárovské teorie o čtyřech hlavních slovanských kmenech a nářečích (jazycích), bylo ve své pozdější vývojové fázi svéráznou antitezou maďarské teorie jediného národa. Postavilo proti ní myšlenku nejen sjednocení Charvátů jako závěrečné fáze formujícího se charvátského národa, nýbrž i jazykově literární, politické a státní sjednocení všech jižních Slovanů.

Vedle národního uvědomění jako jednoho z hlavních znaků formování novodobých národů v zemích střední a jihovýchodní Evropy vystoupila do popředí také otázka jednotného jazyka, který měl sloužit rychlému rozvoji literatury a kultury vůbec jako jedné ze součástí národně osvobozenického zápasu. Jestliže se do 18. století jednotlivé kategorie kultury vyjadřovaly buď latinou, řečtinou, nebo tzv. mezinárodními jazyky (např. němčinou nebo francouzštinou), pak se v probíraném období situace podstatně mění. Vznik hospodářské základny (rozvoj obchodu, průmyslu a řemesel) a s tím spojený i vznik vlastní inteligence v podmínkách absence vlastní národní státnosti vedl k vytváření a rozvoji jazyka psané literatury, který je v počátečních fázích úzce spjat s jazykem lidové slovesné tvorby. V důsledku hospodářské zaostalosti turecké říše, která se vyznačovala mnoha feudálními přežitky, byli v tomto směru na tom lépe Slované v Rakousko-uherské říši než v evropské části osmanského impéria. Lid v zemích střední a jihovýchodní Evropy, který byl zbaven národní státnosti, byl nucen ve většině sfér společenského života užívat oficiálního jazyka daného státu (turečtiny, maďarštiny, němčiny).¹³

Ve formování a rozvoji národního jazyka, literatury a kultury vůbec byly vyjádřeny podstatné etnické aspekty. Říkáme-li, že psané jazyky formujících se národů střední a jihovýchodní Evropy vznikaly na základě určitého nářečí nebo skupiny dialektů, neznamená to (jak se to často nesprávně tvrdí), že vznikaly na základě venkovských nářečí. U četných politicky, národnostně a hospodářsky utlačovaných národů nemůžeme mluvit o spisovném jazyce (odlišují od psaného jazyka). Ten se může plně prosadit teprve až v nezávislém národně státním útvaru, kdy může zavést povinné ortoepické a pravopisné normy, platné pro veškerý společenský život. Např. v Bulharsku nebo Srbsku se četné funkce spisovného jazyka mohly prosadit až v 19. století (v Bulharsku až v poslední jeho čtvrtině). Spisovný jazyk je interdialektickým jazykem, který vznikl z hovorové kulturní koiné městského obyvatelstva a který i přes četné varianty místního nářečního původu se dost lišil od venkovských nářečí.¹⁴

V rozvoji národní kultury v nejširším slova smyslu a v rozvoji ideologie hrály úlohu, mnohdy jednorázově nebo krátkodobě, také některé další faktory, k nimž patří např. *jinojazykové vrstvy*. Pro české země 18. a 19. století byla kromě latiny (která ustupovala) takovou vrstvou němčina, pro balkánské Slované řečtina. Jen jako příklad uvádím známé skutečnosti, že např. většina

¹² Э. Арато, К вопросу истории понятия нации в Венгрии. 1780—1825, in: *Nouvelles études historiques*, Будапест 1965, 4.

¹³ С. Б. Бернштейн, Национальное возрождение и формирование славянских литератур, in: *Формирование национальных культур*, Москва 1977, 50—58.

¹⁴ С. Б. Бернштейн, К изучению истории болгарского литературного языка, in: *Вопросы теории и истории языка*, Ленинград 1963, 38.

Dobrovského děl, mezi nimiž nechybí gramatika českého jazyka (1809), byla sice napsána německy, stejně jako Šafaříkovy Dějiny slovanských literatur (1826) nebo některé práce Pelclový, Dobnerovy či Jana Aloise Hankeho, a přesto tato díla pomáhala národnímu rozmachu. Mnozí představitelé bulharské a makedonské literatury a kultury 19. století začali psát svá první díla řecky, a později se z nich stali vášniví bojovníci a obhájci práva psát a mluvit v rodném jazyce. P. O. Hviezdoslav, jak známo, začal psát své první verše maďarsky, ale později se postavil do čela bojů za slovenskou národní literaturu. Situace na Slovensku, kde literatura v rodném jazyce začala vznikat na počátku 40. let, byla ještě zajímavější, neboť tu existovaly dvě jinojazykové vrstvy — německá a maďarská — a kromě toho se dlouho užívalo jako psaného jazyka češtiny.¹⁵

Vedle národního uvědomění a jazyka, jež napomáhaly rozvoji literatury, která na ně pozitivně zpětně působila, stimulovaly urychlené vytváření slovanských etnických společenství různé modifikace *myšlenky slovanské vzájemnosti a sounáležitosti* — od již vzpomínané kollárovske teorie čtyř nářečí, přes charvátský ilyrismus, velkosrbství, panonskou teorii Jerneje Kopitara a řadu dalších. Koncepcie slovanské vzájemnosti měla v různých časových průbězích u různých vytvářejících se slovanských národů tu nebo onu podobu, zachvacovala všechny slovanské národy nebo jejich část, měla převážně kulturní, jazykově literární nebo politický ráz, přesto však v rozvoji národního uvědomění sehrála výraznou pokrokovou úlohu. Zvláště malé slovanské národy si uvědomily svou příbuznost s ruským národem. Myšlenka slovanské sounáležitosti přispěla k upevnění národního uvědomění, k vzájemnému sblížení a k vyrovnávání kulturního rozvoje jednotlivých slovanských národů. Ruská literatura a společenské myšlení, především pak ruská revolučně demokratická ideologie výrazně zapůsobily na vytváření např. slovenské, srbské a bulharské národně vlastenecké a revolučně demokratické ideologie, literatury a kultury vůbec.¹⁶ Myšlenka slovanské sounáležitosti byla antitezou četných koncepcí namířených proti Slovanům. Vystupovala proti pangermanismu a maďarizaci, proti grecizaci, panhelénismu a panislamismu.

Tím, co jsme řekli, však nechceme tvrdit, že myšlenka slovanské vzájemnosti (především v její všeslovanské etapě) neměla své negativní stránky. Její rozpornost se projevila hlavně v tom, že ačkoli na jedné straně stimulovala národní uvědomění, na druhé straně zase, což se může zdát paradoxní, zatlačovala v některých časových momentech do pozadí etnickou určitost, etnickou determinovanost. Zd. Nejedlý ve své studii o B. Smetanovi na tento jev upozorňuje takto: „Myšlenka slovanské vzájemnosti, jež v mnohých oborech vykonala mnoho dobrého, komplikovala naši představu o národnosti do té míry, že v době, kdy Smetana začal u nás své reformní dílo (jde o 50.—60. léta 19. století), bylo ‚národní‘ a ‚slovanský‘ totéž. Pojem národnosti byl neujasněn, byl buď užší (český) nebo širší (slovanský). V umění byla to principiální otázka, již bylo nutno rozřešiti.“¹⁷

¹⁵ Л. С. Кишкин, О факторах, обуславливающих литературные связи, Советское славяноведение 4, 1978, 64—79.

¹⁶ А. С. Мильников, оп. cit., 46; И. Макутер, Русско-сербские литературные связи в XVIII веке. Общий обзор, Studia slavica 1—2, Budapest 1972, 1—29.

¹⁷ Zd. Nejedlý, О literatuře, Praha 1953, 435.

Proces vzájemného kulturního styku, vzájemného působení, osvojování a obohacování v rámci myšlenky slovanské vzájemnosti vyvolal také některé velmi ostré konflikty. Např. část představitelů české literatury a kultury a jihoslovanského ilyrského hnutí rozhodně odmítala Štúrovo prosazování spisovné slovenštiny, neboť se domnívala, že může oslabit emancipační proces Slovanů v rakouské říši, a nemohla dost dobře vidět, že právě prosazováním psané slovenštiny pomohlo hnutí na Slovensku postavit se na mnohem širší sociální základnu.¹⁸

Myšlenka slovanské sounáležitosti vycházela ve své podstatě z hledání genetické příbuznosti a vědomě či nevědomě navazovala na období cyrilometodějské, v němž se s označením „slovanský“ nebo „slovanský národ“ setkáváme v literárních památkách.

Bylo by však nesprávné tvrdit, že hledání rodové (genetické) příbuznosti, jež napomáhala vytváření a upevňování národního umědomění a tím i zachování etnické existence, bylo příznačné v období tzv. národního obrození pouze pro formující se slovanské národy. Podobné retrospektivní myšlenky byly velmi silné také u neslovanských národů střední a jihovýchodní Evropy. Např. v ideologii řeckého osvícenství i v počátečním období národně osvobozeneckého boje se nejen hledala někdejší velikost Helady, nýbrž někteří představitelé si kladli za cíl zdůraznit výlučné dědictví římské říše nebo obnovení byzantského impéria. Na rozdíl od řeckého úsilí mělo u Rumunů hledání genetické příbuznosti poněkud odlišnou povahu a bylo reakcí na národnostní útlak. Tzv. latinská teorie, kterou vypracovali rumunští historikové, brzy však dostala reakční charakter (reakční prvky obsahovala ostatně také řecká teorie obnovy byzantské říše), protože stavěla Rumuny proti sousedním slovanským i neslovanským etnosům. Také někteří maďarští jazykovědci a historikové již v poslední čtvrtině 18. století hledali příbuznost maďarštiny s dalšími jazyky ugrofinské skupiny.¹⁹

Vzájemné literární, obecně kulturní, osvětové a ideové styky a vztahy byly v období tzv. národního obrození vlastní nejen geneticky blízkým národům (např. slovanským). Podobné nebo stejné historické podmínky, především soužití v rámci jednoho většího mnohonárodnostního státního celku, typologicky blízká úroveň kultury i ideologie, to vše umožňovalo vzájemné styky a vzájemné obohacování také mezi etnickými společenstvími, která jsou si geneticky vzdálena. Četné příklady najdeme ve vztazích např. řecko-bulharských, srbsko-řeckých, maďarsko-slovenských aj.²⁰

Kromě genetických a typologických aspektů při studiu dějin zemí střední a jihovýchodní Evropy období přechodu od feudalismu ke kapitalismu není zanedbatelná ani úloha vnějších mezinárodních kulturně ideových styků vznikajících národů určitého regionu nebo zóny. Při tom do popředí vystupují

¹⁸ E. Arató, *Die slovakische Schriftsprache und slavische Völker in den 40 Jahren des XIX Jh.*, *Studia slavica* 1968; V. Žáček, *Historikovy poznámky k sovětské knize o ilyrismu*, *Slavia* 42, 1973, č. 2, 183; *Dejiny slovenskej literatúry* 2, Bratislava 1960; A. Barac, *Hrvatska književnost od Preporoda do stvaranja Jugoslavije. Knjiga I. Književnost ilirizma*, Zagreb 1954.

¹⁹ А. С. Мильников, *op. cit.*, 48; srov. též *История Венгрии*, т. 1, Москва 1971, 492; *История Румынии*, Москва 1950; *Istoria tis Elladas*, Athinai 1956.

²⁰ E. Varossová, *Slovenské obrodenecké myšlenie. Jeho zdroje a základné idey*, Bratislava 1963, 29.

především dvě důležité otázky. První souvisí s kulturním (ideovým aj.) zprostředkováním, s úlohou centra a adresáta. Rozumím tím to, že se např. k bulharským představitelům národně obrozeneckého a národně osvobozenec-kého boje dostávají koncem 18. a v 19. století informace o evropských osvícenských snahách prostřednictvím především srbské a řecké kultury. V ideově kulturním životě českých zemí 18. století zase Slovensko hrálo úlohu adresáta myšlenek německého osvícenství.²¹

S tím, co jsme řekli, těsně souvisí také druhá otázka, tj. otázka *ideově kulturních center*, tzv. ohnisek kultury vznikajících národů střední a jihovýchodní Evropy, která obvykle nebyla na etnicky kompaktním území daného národa. Ležela buď v sousedství, nebo i v geograficky značně vzdálených místech dvou tehdy existujících říší: osmanské a rakouské. Tato ohniska vznikla jako důsledek historického vývoje národnostních společenství, jež většinou neměla (nebo v průběhu historického vývoje ztratila) vlastní státnost. Platí to především o zemích a etnosech Balkánského poloostrova. Jistě nebude sporu o tom, že uvedená střediska plnila jak četné funkce, jež úzce souvisely s formováním etnického společenství, jeho literatury a kultury vůbec, tak také úkoly např. obecně balkánského významu.²²

Kultura a ideologie jižních Slovanů ve vzpomínaném období (ale také později) se vyvíjela v podobných nebo stejných historických podmínkách kulturně historického procesu na Balkáně. Bulharský literární historik Bojan Ničev správně upozorňuje na dosud nedotčený, nedoceněný a zajímavý fakt, že se totiž téměř všechny jihoslovanské literatury vyvíjely v bilingvním nebo polylingvním prostředí.²³ Tato skutečnost platí však nikoli pouze pro balkánské Slovany, nýbrž také např. pro řeckou literaturu a národně osvobozenec-kou ideologii.

Četná literární díla, kulturní podněty i ideologické názory se zrodily mimo vlastní etnické území jejich tvůrců a nositelů v podmínkách emigrace. Téměř každý ze vznikajících novodobých balkánských národů si v 18. a 19. století vytvořil svá velká kulturní a ideová centra mimo vlastní národní (národnostní) teritorium nebo mimo státní útvar, v němž se formující se etnos nacházel. Tak Bulhaři měli svá ideově kulturní střediska např. v Oděse, Bukurešti, Braile, Cañhradě a jinde, Srbové v Novém Sadu, v Sentendre, Pešti, Vidni, Řekové ve Vidni, v Sentendre, v podunajských knížectvích a jinde, Albánci v různých rumunských městech atd. Už sama skutečnost, že v evropské části osmanské říše žilo mnoho národností nejen jazykově příbuzných, ale i geneticky vzdálených, vyvolávala první potřebu komunikace. Kromě rodného jazyka museli proto lidé na Balkánském poloostrově umět se dorozumět nejméně ve dvou jazycích: turecky a řecky. To vyžadovala nejen státní moc a církve, ale také sociálně třídní rozvrstvení společnosti jednotlivých národností a vytvářejících se národů.

Bulharská literatura období tzv. národního obrození vznikala v několika významných kulturních centrech mimo Bulharsko. Tato střediska byla poly-

²¹ I. Dorovský, *K slovansko-řeckým literárním vztahům na počátku 19 století*, Slavia 42, 1973, č. 2, 157—166.

²² I. Dorovský, *Otázky srovnávacího studia balkánských literatur*, Slavia 47, 1978, 399—403.

²³ Б. Ницев, *Сравнително литературознание и национални литератури*, in: *Проблеми на сравнителното литературознание*, София 1978, 31—45.

lingvni. V bilingvním nebo polylingvním prostředí rozvíjí svou mnohostrannou literární, publicistickou a politickou činnost např. srbský osvícenec Dositej Obradović, bulharský osvícenec Sofronij Vračanski, řecký revolucionář z konce 18. století Rigas Fereos, řecký a bulharský básník a filozof Nikolas Pikkolos a řada dalších. V 30. až 70. letech 19. století pracují v jazykově heterogenním prostředí takoví významní představitelé tzv. obrozenecké nebo revolučně demokratické literatury a ideologie, jakými byli Srbové, Bulhaři a Slovinci Christo Botev, Ljuben Karavelov, France Prešeren, Ljudevit Gaj, Stanko Vraz, Branko Radičević, Petr Preradović a další. Mnozí z nich, podobně jako např. P. O. Hviezdoslav, jak jsme se již o tom zmiňovali, napsali svá první literární díla ne v rodném, nýbrž v cizím jazyce, např. Branko Radičević nebo Fr. Prešeren německy, L. Karavelov rusky a srbsky, Grigor Prličev řecky apod. Polylingvismus sice existoval v Evropě (tudiž i na Balkáně) již v předcházejících stoletích, nebyl však tvůrčím faktorem. Teprve při vzniku novodobých evropských literatur a při snahách o kodifikaci spisovných jazyků formujících se národů se bilingvismus i polylingvismus stávají důležitým prostředkem komunikace.

Co to konkrétně znamená pro balkánský literární a obecně kulturně ideový proces v 18. a 19. století? Především to, že vznikající obecně kulturní a ideové tvůrčí vědomí existovalo v aktivním polylingvním prostředí. Nekončí, jak se domnívá B. Ničev, existence jazyka v rámci daného národního (nacionálního) dialektu, nýbrž teprve vedle existence různých odstínů a variant i retardančních pokusů (např. návratu k staroslověnětině nebo ke klasické, antické řečtině) se začínají rodit myšlenky jednotného psaného (literárního, ovšem zdaleka ještě ne v plném slova smyslu spisovného) jazyka. Aktivizují se procesy vzájemného působení i vzájemného osvětlování. V aktivním polylingvním a multidialektním prostředí vznikají kvalitativně nové vztahy.

Polylingvismus v obecně kulturním a ideovém procesu balkánských a vůbec středovýchodoevropských novodobých národů je příznačným rysem, který se zrodil ve specifických podmínkách tohoto regionu (život v mnohonárodnostním státě, specifika kultury, politika vládnoucího národa, tj. Turků, emigrace z politických, náboženských, hospodářských a jiných důvodů, emigrace inteligence a zrod nové literatury, kultury a ideologie v podmínkách emigrace atd.). Podobné jevy jsou cizí např. anglické nebo francouzské literatuře nové doby. Jazykové opozice mezi latinou a novými jazyky v západoevropských zemích lze srovnat se situací v jihovýchodní Evropě pouze se značnými výhradami. Je to specifický rys vlastní pouze literárně kulturnímu a ideovému vývoji na Balkánském poloostrově.

Uvedený specificky obecný rys vznikajících balkánských národních literatur a kultur sblížoval (stejně jako sblížoval společný nebo podobný historický osud národy této geografické zóny) jednotlivé balkánské slovanské i neslovanské literatury jak vzájemně, tak také zároveň s evropským kulturním a literárním procesem. Vznikající národní literatury se stávají součástí evropského literárního procesu.

Jistě nebude sporu o tom, že kulturní a ideová centra, jež rozvíjela mnohostrannou činnost v jihovýchodní Evropě (ale i jinde), skýtají pro historickotypologické srovnávací studium rozvoje kultury a ideologie v těchto zónách a regionech mnoho cenného materiálu. Jedním z důležitých příznačných rysů uvedených center je to, že jejich funkce nebyla úzce národní (národnostní),

nýbrž že centra plnila ideové, literární a osvětové úkoly regionu nebo dokonce celé zóny. Pro správné pochopení vývoje daného regionu nebo zóny je rovněž důležité, že tvůrci, kteří působili v těchto střediscích, svou mnohostrannou činností přispívali k rozvoji kulturních a ideologických procesů nejen daného národního (národnostního) celku, nýbrž i mnohem širšího, integrovaného kulturně ideového společenství daného regionu.

Při hodnocení mimoúzemních center a činnosti jejich tvůrců se však v minulosti (a mnohdy i dnes) v syntézách národních dějin i v dílčích studiích přistupovalo z úzce národního (nacionálního) hlediska a nepřihlíželo se dostatečně k širšímu kontextu historického procesu. Podobný aspekt nemohl nikdy vést ke zcela objektivnímu hodnocení a správnému zařazení ani tvůrce, ani daného historického období.

V období konstituování novodobých národů bylo vypracováno několik kritérií, podle kterých byli (a většinou dodnes jsou) zařazováni jednotliví tvůrci do kontextu vývoje dané národní literatury, kultury, ideologie nebo historie vůbec. První kritérium, tzv. topické, bere v úvahu pouze místo narození tvůrce, druhé kritérium přihlíží k jazyku, v němž tvůrce psal, třetí zdůrazňuje realitu, jakou tvůrce zobrazuje ve svém díle, čtvrté kritérium vychází z národního (národnostního) vědomí tvůrce. Mluvíme-li však o některých společných rysech nebo kulturních společenstvích určitého regionu nebo zóny, či dokonce o obecných kulturně ideových procesech v určitém historickém období, pak žádné z uvedených kritérií nemůže samo o sobě platit beze zbytku. Jejich prosazování vede ve svých důsledcích k šovinismu a nacionalismu, a tím zatemňuje objektivní historickou pravdu. Analýza činnosti tvůrců v extraterritoriálních centrech v období tzv. národního obrození (ale i v předcházejících nebo pozdějších obdobích) nás vede k jejich zařazení do několika hlavních skupin. První skupinu tvoří takoví představitelé kultury a ideologie, kteří v jiném kulturním, sociálním a politickém prostředí rozvíjeli svou činnost ve prospěch vznikající národní kultury (ideologie) vlastního etnika (týká se to těch, u nichž již bylo tak či onak zafixováno národní uvědomění), kteří však zároveň svou činností (svým dílem) přispívali k rozvoji integračních ideově kulturních procesů celé nebo větší či menší části daného regionu. Do druhé skupiny řadím takové tvůrce, kteří v jiném kulturním, sociálním a politickém prostředí (bez ohledu na kritéria, která jsem výše uvedl) svým dílem pomáhali rozvoji kultury či ideologie dané země, a tím zároveň i rozvoji celého nebo části daného regionu. Do této skupiny patří tvůrci, kteří neměli dostatečně upevněné národní uvědomění nebo kteří chápali národnost (národ) mnohem širše, např. ve smyslu slovanském. Do třetí skupiny lze pak zařadit takové tvůrce, kteří působili a tvořili jak ve vlastním, domácím sociálně politickém a kulturním prostředí a v rodném jazyce (dialektu, interdialektu nebo naddialektu), tak také v jiném prostředí (jiných prostředích) a v jiném jazyce (jiných jazycích) a kteří tak svým dílem přispěli jak k rozvoji vznikající národní kultury či ideologie, tak i kultury nebo ideologie dalších etnik, a tudíž i celého regionu. Pro všechny uvedené skupiny tvůrců (výjimky mohou přirozeně být) je charakteristické, že k své kulturní či ideologické činnosti hledají příznivější podmínky, že je všechny nebo většinu z nich spojují přinejmenším stejné kulturně ideové cíle a že na ně zpětně blahodárně působí prostředí, v němž žijí a tvoří. Z toho vyplývá, že jejich činnost a tvorba nemůže mít pouze úzce národní nebo výhradně pouze ná-

rodní význam. Z hlediska srovnávacího studia obecně kulturních a ideologických procesů, jež probíhaly v daném období, bylo by proto přirozené a správné, aby uvedení tvůrci a jejich dílo patřili do dějin dvou nebo několika národních skupin a ideologií.²⁴

Přistoupíme-li při hodnocení uvedených tvůrců na uvedený princip, nemůžeme upadat do žádného eklekticismu, neboť by z metodologického hlediska byl nepřijatelný a svedl by nás na scestí. Podobný princip se již dnes uplatňuje např. v literárních a vůbec obecně kulturních vztazích česko-slovenských, polsko-sovětských, rusko-ukrajinských, ukrajinsko-běloruských, moldavsko-rumunských, arménsko-gruzinských, finsko-švédských, argentinsko-uruguay-ských a jiných. Plnému uplatnění uvedeného principu při srovnávacím studiu dvou nebo několika národních kultur a ideologií zatím brání úzce nacionální hledisko, které z hlediska marxistické teorie o sblížení národů a národních kultur nelze akceptovat.

Komplexní historickogenetické a historickotypologické srovnávací studium obecně kulturních a ideologických procesů v určitém časově vymezeném období vyžaduje systematický přístup nejen historiků, ale i literárních historiků, historiků kultury, folkloristů, muzikologů a badatelů dalších oblastí nikoli v rámci jedněch národních dějin.

К НЕКОТОРЫМ ОСНОВНЫМ ВОПРОСАМ ОПРЕДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ ПРИНАДЛЕЖНОСТИ ДЕЙТЕЛЕЙ В ПЕРИОД Т. НАЗ. НАЦИОНАЛЬНОГО ВОЗРОЖДЕНИЯ

Предлагаемая статья следит в широких размерах за некоторыми основными вопросами эпохи т. наз. национального возрождения формирующихся буржуазных наций в Средней и Юго-Восточной Европе. На основе историко-генетического и историко-типологического исследования культурных, идейных и языковых вопросов автор обращает внимание на роль национального самосознания, тесно связанного с культурой (литературой, искусством и т. д.), которая способствовала национально-освободительному движению.

Рядом с национальным самосознанием — одним из главных признаков — чрезвычайную роль играл вопрос об едином языке и у славянских народов идея славянской взаимности.

Автор обращает внимание также на роль международных культурных связей, на вопросы билингвизма и полилингвизма у балканских народов и на т. наз. внетерриториальные центры. Он приходит к некоторым важным выводам в связи с культурными и политическими личностями, принадлежащими истории двух или даже нескольких народов.

²⁴ I. Dorovský, cit. dílo, 401—402.

